



**МӘДЕНИ МҰРА**  
**ғылыми журнал**

**КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ**  
**научный журнал**

**CULTURAL HERITAGE**  
**science journal**

ISSN: 2708-3365

№ 4 (103)

Астана  
2023

## **РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:**

- СЫДЫҚОВ**  
Айбек Жексеналыұлы – PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
- ИБРАЕВА**  
Ақмарал Ғосманқызы – алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ТАЙМАҒАМБЕТОВ**  
Жәкен Қожахметұлы – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- САМАШЕВ**  
Зайнолла Самашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- АЙМҰХАМБЕТ**  
Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
- ҮМІТҚАЛИЕВ**  
Ұлан Үмітқалиұлы – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- МЕРЦ**  
Виктор Карлович – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- ЖАБАҒИН**  
Мақсат – тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- БИҒОЖИН**  
Ұлан Зейноллаұлы – PhD докторы (Қазақстан)
- САБИТОВ**  
Жаксылық – PhD докторы (Қазақстан)
- ДЮПЮЙ**  
Пауло – PhD докторы (Қазақстан)
- ҚАРА**  
Әбдуақап – доктор, профессор (Түркия)
- ШАМИЛЬОГЛУ**  
Юлай – PhD, профессор (АҚШ)
- АЙТПАЕВА**  
Гулнара Амановна – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
- РАДИВОЖЕВИЧ**  
Мильяна – PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

## **EDITORIAL BOARD:**

- Aibek Sydykov** – Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
- Akmaral Ibrayeva** – Deputy chairman of the editorial board, Doctor of historical sciences, professor, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan (Kazakhstan)
- Zhaken Taimagambetov** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS RK (Kazakhstan)
- Zainolla Samashev** – Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
- Zhanat Aimukhambet** – Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
- Ulan Umitkaliev** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Victor Merts** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Maxat Zhabagin** – Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
- Ulan Bigozhin** – PhD (Kazakhstan)
- Zhaxylyk Sabitov** – PhD (Kazakhstan)
- Paula Dupuy** – PhD (Kazakhstan)
- Kara Abdulvahap** – Doctor, professor (Turkey)
- Uli Shamiloglu** – PhD, professor (USA)
- Gulnara Aitpaeva** – Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
- Radivojevic Miljana** – PhD, Associate professor (UK)

## **РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:**

<b>СЫДЫКОВ</b> Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
<b>ИБРАЕВА</b> Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
<b>ТАЙМАГАМБЕТОВ</b> Жакен Кожаметович	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
<b>САМАШЕВ</b> Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
<b>АЙМУХАМБЕТ</b> Жанат Аскербекевна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
<b>УМИТКАЛИЕВ</b> Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
<b>МЕРЦ</b> Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
<b>ЖАБАГИН</b> Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
<b>БИГОЖИН</b> Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
<b>САБИТОВ</b> Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
<b>ДЮПЮЙ</b> Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
<b>КАРА</b> Абдукап	- Доктор, профессор (Турция)
<b>ШАМИЛЬОГЛУ</b> Юлай	– PhD, профессор (США)
<b>АЙТПАЕВА</b> Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
<b>Радивожевич Мильяна</b>	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

---

## МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

### Этнология / Ethnology / Этнология

<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тәңірі" - Орталық Азия халықтарының руханият және дүниетаным ескерткіші <i>Artykbaev Zh.O.</i> "Bap tengri" is a monument to the spirituality and worldview of the peoples of Central Asia	
<i>Артықбаев Ж.О.</i> "Бап тенгри" - памятник духовности и мировоззрения народов Центральной Азии.....6	6
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Қазақ этномәдениетінің белгілер жүйесіндегі "сүйек" ұғымының орны <i>Ibadullayeva Z.O.</i> The meaning of the concept of "bone" in the symbolic system of kazakh ethnoculture	
<i>Ибадуллаева З.О.</i> Значение понятия "кость" в знаковой системе казахской этнокультуры.....15	15
<i>Мамедова И.Г.</i> Сефевидтер дәуіріндегі кофеханалар тарихы (тарихи-этнографиялық зерттеу) <i>Mammadova I.G.</i> Coffeehouses of the Safavids period (historical-ethnographic research)	
<i>Мамедова И.Г.</i> Кофейни эпохи Сефевидов (историко-этнографическое исследование).....27	27
<i>Магеррамова С.С.</i> Қарабақ жылқысы <i>Magerramova S.S.</i> Garabakh horses	
<i>Магеррамова С.С.</i> Гарабахские лошади.....35	35
<i>Алиев А.Т.</i> Грузиялық әзірбайжандардың аға буын өкілдерімен қарым-қатынасы (XIX-XX ғасыр басы) <i>Aliyev A.T.</i> Attitudes towards aksakals and aghbircheks among Georgian azerbaijanis (early XIX-XX centuries)	
<i>Алиев А.Т.</i> Отношение к мужчинам и женщинам старшего поколения у азербайджанцев Грузии (XIX - нач. XX вв.).....47	47
<i>Атдаев С. Дж.</i> Түрікмендердің дәстүрлі астық сақтау жолдары <i>Atdaev S.J.</i> Traditional ways of storing grain in turkmen	
<i>Атдаев С. Дж.</i> Традиционные способы хранения зерна у туркмен.....58	58
<i>Аманова Б. Т.</i> Қарабақ халқының үйлену тойы туралы (халық жазушысы Әли Велиевтің шығармалары негізінде) <i>Amanova B.T.</i> About the wedding ceremony of Karabakh people (based on the works of national writer Ali Veliyev)	
<i>Аманова Б. Т.</i> О свадебном обряде карабахцев (по произведениям народного писателя Али Велиева).....71	71
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> Қазақстанға депортацияланған Қырым татарларының тарихы: архив деректері негізінде талдау <i>Ospanova A.K., Shoraev B.K.</i> History of Crimean tatars deported to Kazakhstan: analysis based on archived data	
<i>Оспанова А.К., Шораев Б.К.</i> История Крымских татар, депортированных в Казахстан: анализ на основе архивных данных.....82	82
<i>Билялова Г.Ә.</i> XIX-XX ғасырлардағы алматылық қазақтар: тарихи талдау <i>Bilyalova G.A.</i> Almaty kazakhs of XIX-XX centuries: historical analyse	
<i>Билялова Г.А.</i> Казахи Алматы XIX-XX века: исторический анализ.....103	103
<b>Қазақстан музейлері/ Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана</b>	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының Солжағалық кешені <i>Rakhatova Zh.T.</i> The Left-Bank complex of the East Kazakhstan Regional Architectural, Ethnographic and Natural Landscape Museum-Reserve	
<i>Рахатова Ж.Т.</i> Левобережный комплекс Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника.....114	114
<b>Тұлғалар/ Personality/ Персоналии</b>	
<i>Ибадуллаева З.Ө.</i> Ә.Т. Төлеубаев - ғылым жолындағы ұстазым.....122	122
<b>Хабарлар/ News/ Хроники</b>	
<i>Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.</i> Қазақ этнографиялық ескерткіштану академиялық орталығының ашылу.....124	124

FTAMP 03.09.55

\*Оспанова А.К.<sup>1</sup>, Шораев Б.К.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі  
Астана қ., Қазақстан

<sup>2</sup>Археология және этнография ғылыми орталығы  
Қызылорда қ., Қазақстан

\*e-mail: ospanova\_akmaral@mail.ru

## ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ҚЫРЫМ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫ: АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ

**Аңдатпа.** Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде Германиямен саяси байланыста болды деген жалған айыппен, 50-ден астам ұлт Орталық Азия территориясына: Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан аумағына жер аударылып, Сталиндік тоталитарлық саяси жүйенің салдарынан мыңдаған адам жазаланған болатын. Қазақстан тәуелсіздігін алғанға дейін күштеп көшірілген халықтардың тарихы, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы жабық тақырып болып келді. Тек, ХХ ғасырдың 90-шы жылдары КСРО ыдырап, республикалар егемендік алған кезеңнен бастап мәжбүрлі қоныс аудару құрбандары туралы тұңғыш рет ғылыми еңбектер жазылып, ғылыми конференцияда ашық талқыланып, құпия болған мұрағат құжаттары ашылып, тарихи тұрғыдан зерттеуге алына бастады. Осындай, күштеп қоныс аудару құрбанына айналған ұлттардың бірі – Қырым татарлары болатын. Ғылыми мақалада Қырым татарларының, оның ішінде болгарлардың, гректердің, армяндардың Қырым түбегінен күштеп қоныс аударту себептері мен салдары қарастырылған. Қоныс аударушылардың Қазақстан аумағына депортацияланғаннан кейінгі әлеуметтік және экономикалық жағдайы, Қазақстан қоғамына бейімделуі туралы тың мәліметтер берілген. Қырым халықтарының жер аударылғанға дейінгі ұлттық құрамы мен көшіп келушілердің нақты саны мұрағат құжаттары негізінде сараланған. Жер аударылған халықтардың соғыстан кейінгі республика экономикасын қалпына келтіруге қосқан үлесі мен күштеп жер аудару саясатының Қазақстанға тигізген зиянды жақтары да жан-жақты талданған. Қырым татарларына құқықтық қолдау көрсету және оларды қалпына келтіру бойынша қабылданған саяси шараларды сараптай келе, қазіргі заманғы мәдени орталықтары туралы толық ақпарат ұсынылған.

**Кілт сөздер:** Депортация, Қырым татарлары, Қазақстан, КСРО, екінші дүниежүзілік соғыс.

*Дәйексөз үшін: Оспанова А., Шораев Б. Қазақстанға депортацияланған қырым татарларының тарихы: архив деректері негізінде талдау // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 82-102 б.(қаз.)*

DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>

### Кіріспе

Кеңестік кезеңде үстемдік құрған тоталитарлық жүйе көптеген ұлттар мен этникалық топтарды тарихи отанынан күштеп көшіріп, олардың бірлігі мен тұтастығына, мәдени-әлеуметтік дамуына орасан зор зиянын тигізіп, идеологиялық өктемдік жасау (диктат) саясатын жүргізді. Кеңестік басшылар орталық саяси билікті нығайту мақсатын көздеп, 50-ден аса ұлтты күштеп көшірген болатын. Қуғын-сүргінге ұшыраған ұлттарға орынсыз айыптар тағылып, геноцидтік саясатқа ұшырады. Одақтас республикаларға депортацияланған ұлттарға ғасырлар бойы ұстанып келе жатқан салт-дәстүрлерін ұстануға да тыйым салынды. Бұл біріншіден, олардың тілін, дінін, мәдениетін ақсатса, екіншіден, олардың ұлт ретінде дамуына үлкен зардабын тигізді, ғасырлардан келе жатқан салт-дәстүрінен алшақтатты. Аталмыш саяси іс-қимыл кең ауқымда, белгілі бір адамның бұйрығымен жоспарлы түрде іске асырылғанын көруге болады.

Күштеп қоныс аудару операциясы екінші дүниежүзілік соғыс кезінде іске асырылды. 1946 жылы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағында жалпы жер аударылғандардың саны 2 463 940 адамға жетті. Олардың Қазақстан Республикасына жер аударылғаны 1 млн. 200 мың адамды құрады (Қожаханова, 2007).

Саяси қуғын-сүргін тарихы, халықтарды жазықсыз жер аудару мәселесі кеңестік кезеңде құпия сақталып келді. Депортация тарихы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу

өз алдына, оларды баспасөз бетінде атауға тыйым салынды. Тек, ХХ ғ. 80-ші жылдарының соңында ғана КСРО ыдырағаннан кейін кең көлемдегі демократиялық процестердің нәтижесінде бұрын ақиқат тұрғысынан айтуға тыйым салынған деректер зерттеуге алынып, тарих тұрғысынан өте маңызды болған мәселелер көтеріле бастады. Депортацияланған халықтар мен олардың тағдыры туралы зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туып, бұрыннан құпия сақталынып келген мұрағат құжаттары ашылып, араға 50-60 жыл салып барып ғана кеңестік күштеп қоныс аудару саясатының орны толмас зардаптары туралы ғылыми конференцияларда баяндамалар жасалынып, алғашқы материалдар, монографиялар жарық көре бастады.

ХХ ғ. 30-жылдары ұлттық азшылыққа қарамастан, жаумен сыбайлас болды деген күдікпен жекелеген ұлттарды қудалаудың үлкен көлемдегі акциясы жалғаса берді. Бұл уақыттағы мемлекеттің ұлттық саясатында мемлекетті басқарушы топтың шовинистік көзқарасы ашық түрде белгілі болды. Осындай, күштеп қоныс аудару құрбанына айналған ұлттардың бірі – Қырым татарлары болатын. Жоғары үкіметтің шешімімен Қырым татарларын 1944 жылы 18 мамыр күні әскери билік жауға қарсы және «отан сатқындарына қажетті шаралар» деген атаумен қатаң жазалауға көшті (Бугай, 2002: 240). Тарихи деректер көрсеткендей, Сталиндік саясаттан қарттар мен әйелдер, жазықсыз балалар

да жапа шеккен болатын.

### Материалдар мен әдістер

Тақырыптық ғылыми зерттеу барысында Қазақстандық тарихшы ғалымдар: Қ.К. Қожаханова, Сон Ее Хун, Ф.З. Ражепаева, М.Ч. Калыбаеваның т.б депортация тарихына қатысты жазылған ғылыми еңбектері қолданылды. Аталған ғылыми еңбектерде Қазақстан территориясына депортацияланған халықтардың Қазақстан дамуына қосқан үлесі мен әлеуметтік-саяси тарихы туралы ақпарат беріліп, ғылыми негізде талдау жасалынған.

Зерттеу тақырыбын деректік тұрғыда терең зерттеуге көмек болған монографиялар: «История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)» және «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы». Депортацияланған ұлттар туралы жазылған бұл ғылыми монографияда Қазақстан аумағына қоныс аударушы халыққа жеке-жеке тоқталып, олардың Қазақстанға келгеннен кейінгі жағдайы туралы ақпараттар талданған, олардың Қазақстан қоғамына тигізген әлеуметтік әсері айқындалып, тарихи маңыздылығы ашып көрсетілген.

Депортация мәселесінің тарихнамасының қалыптасуы мен дамуында, оның ішінде Қырым татарларының күштеп көшіру саясаты, күштеп көшіру шаралары қандай бұйрық негізінде жүзеге асқандығын Н.Ф. Бугайдың «Депортация народов Крыма» атты архив деректерінің жинағынан көруімізге болады. Бұл ғылыми еңбектің басқа еңбектерден ерекшелігі бұрын құпия болған мұрағат қорларынан алынған деректер жинағы болуында. Аталмыш еңбек, халықтарды депортациялау үдерісін зерттеуге қосқан іргелі еңбек болып табылады.

Сонымен қатар, бұл жинақта Қырым халықтарының – татарлардың, гректердің, болгарлардың, армяндардың, немістердің және басқа да ұлттардың депортациялану тарихына қатысты құжаттар берілген. Ғылыми жинақта 1940-жылдардың бірінші жартысынан бастап халықтардың ауыр тағдыры, олардың күштеп қоныс аударуының себептері, КСРО-да жүргізілген ұлттық саясаттың негізгі мақсаты, күштеп көшіру процесінің қалай жүзеге асып жатқандығын, қанша азаматтың күштеп жер аударылғандығы туралы мемлекеттік қауіпсіздік генерал-комиссары (НКВД) басшысы Л. Берияның И. Сталинге жіберген баянжазбаларын көруімізге болады. Бұл еңбек арқылы нақты деректерге қол жеткізе алдық.

Ғылыми зерттеу жұмысын жазу барысында бірнеше ғылыми әдіс қолданылды. Бірінші топ: ғылыми деректерді талдау және синтездеу, тарихи-салыстырмалы талдау, классификациялау (топтау), жүйелеу т.б. Бұл әдіс арқылы мұрағаттық дереккөздерді, статистикалық материалдарды топтау және салыстыруға мүмкіндік туды. Екінші топта арнайы тарихи хронологиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы жер аудару процесі кезіндегі Қырым халқының әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, саяси жағдайын мұрағат және басқа дереккөздер арқылы жан-жақты зерттеу жасалды. Үшінші топ тақырыпқа қатысты шығарылған ғалымдардың еңбектерінен алынған деректерді саралау болып табылады.

Ғылыми мақаланы зерттеу барысында архив деректеріне негізделген ғылыми монографиялар мен мақалалар басшылыққа алынды, статистика агенттігінің ақпараттары,



мұрағаттық материалдар, сонымен қатар сенімді интернет ресурстары қолданылды, аталған жұмыстар тақырыпты дерекнамалық тұрғыдан зерттеуге негіз болды.

### Талқылау

1921 жылы Қырым Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылып, Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы құрамына заң жүзінде енгізілді. Республика территориясында татар ұлтынан басқа орыс, украин, грек, болгар, армян және басқа да ұлттың өкілдері өмір сүрді. 1940 жыл 1 сәуірдегі деректерге сәйкес Қырым республикасында 1 126 800 адам болған, оның ішіндегі татарлардың

үлесі 218 мыңды құраған. Соғыстың алғаш басталған жылдары Қырымнан қызыл армия қатарына 90 мың адам шақырылса, оның 20 мыңын Қырым татары құраған (Айтжанова, 2014: 19).

Қырым АКСР (РКФСР құрамында) территориясының мемлекеттік тілі орыс және татар тілі болды. Аймақтағы ауыл кеңестерінде жұмыс жасағандардың ұлттың құрамында: орыстар – 207, татарлар – 144, немістер – 37, еврейлер – 14 және т.б құрады (С. Бабадиев, 2014:4) (Кесте 1). Аталған деректерден депортацияға дейінгі кезеңде Қырым түбегіндегі халықтың бестен бірін ғана Қырым татарлары құрағанын 1939 жылғы санақ нәтижесінен көруімізге болады.

Кесте 1. Қырымдағы жалпы халық саны.  
Дереккөз: С. Бабадиев, 2014:4

Орыстар	558.481	49,6%
Украиндар	154.120	13,7%
Армяндар	12.179	1,1%
Татарлар	218.179	19,4%
Немістер	51.299	4,6%
Еврейлер	65.452	5,8%
Болгарлар	15.353	1,4%
Гректер	20.652	1,8%
Басқалары	29.276	2,6%
<b>БАРЛЫҒЫ</b>	<b>1.126.385</b>	<b>100%</b>

1944 жыл сәуірде Қырым түбегі неміс басқыншыларынан толық азат етіле салысымен, неміс жақтастарын толық жою мақсатында арнайы шаралар қабылданды. Қырым халқы фашистік Германиямен одақтас болды деген айыппен 1944 жылы 13 сәуірде «Қырым АКСР территориясын кеңеске қарсы элементтерден тазарту туралы»

бұйрыққа сәйкес күштеп қоныс аудару процесінің жоспары құрылды.

1944 жылы 10 мамыр КСРО Ішкі Істер халық комиссарының орынбасары Л.Б. Берияның И. Сталинге жазған жазбасында татар халқын Қырымнан депортациялау туралы шешімі былайша баяндалады: «Қырым татарларының кеңес халқына жасаған сатқындығын

ескере отырып, КСРО-ы Ішкі істер жөніндегі Халық комиссариаты (НКВД) сіздің келісіміңізбен, Қырым территориясындағы барлық татарларды Қырым аймағынан тыс, Кеңес Одағының шеткі аймақтарына қоныс аударуын сұрайды. Қырым татарларын Өзбек КСР-ның аудандарына қоныстандыру және оларды республиканың колхоз, совхоздарына ауыл шаруашылық жұмыстарына, сондай-ақ өндірістік, транспорттық салаларға жұмысқа тарту көзделген. Татар халқын қоныстандыру мәселесі Өзбекстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің хатшысы Юсуповтың келісімімен, Өзбек КСР-на қоныстандыру жоспарланған. Ресми деректерге сүйенсек, қазіргі таңда Қырымның 140-160 мың тұрғыны бар. Қоныс аудару операциясы 20-21 мамыр айында басталып, 1 маусым аралығында аяқталады. Жоба қаулысын ұсына отырып, сіздің рұқсатыңызды сұраймын» (Бугай, 2002: 202) деп көрсетілген. Аталған деректерден Қырым татарларын депортациялау процесі жүйелі, әрі мақсатты түрде іске асырылғанын көруімізге болады.

1944 жылдың 11 мамырында КСРО мемлекеттік қорғаныс комитетінің «Қырым татарлары туралы» №5859 қаулысы негізінде барлық Қырым халқын Қырымның аумағынан көшіру, оларды Орталық Азия территориясына орналастыру іс-шарасы шұғыл түрде іске асырылды (Айтжанова, 2014: 20). Осы қаулы негізінде Қырым халқын толықтай депортациялау процесі басталды.

Қырым татарларын депортациялау 1944 жылдың 1 маусымына дейін аяқтау тапсырылды. Алайда, Лаврентий Берия бастаған Ішкі істер халық комиссариаты (НКВД) осындай күрделі операцияны үш-ақ күнде орындап, 1944 жылы

18 мамыр күні таңертең басталған операция 20 мамыр күні сағат 16:00-де толық аяқталды. Жазалаушы органдарға істі жүзеге асыруға бар болғаны 60 сағат, 70 эшелон қажет болды. Бұл шараны іске асыру мақсатында Ішкі істер халық комиссары Л. Берия Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариатына 5 мың маманданған қызметкерлер мен ішкі әскер құрамындағы 20 мың адам, 11 атқыштар полкі, батальондар мен жеке снайпер ротасын тиісті орындарға жіберуге тапсырыс берді. Көшіруге дайындық жедел және ұйымдасқан түрде жүргізілді.

1944 жылы 7 мамыр күні Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мүшелері Б. Кабулов пен И. Серов Ішкі істер халық комиссариатына жіберген телеграммасында қырымдықтарды көшіру үшін 2 мың жүк көлігін бөлуді сұрады. Жедел халықтық санақ жүргізіліп, 13 мамыр КСРО Халық комиссарлар кеңесі ұйымдастыру және жетекшілік жасау комиссиясы келіп, Симферополде операцияны іске асыру үшін арнайы қоныс аударушылардың малдарын, ауылшаруашылық өнімдерін, т.б мүліктерін есепке алу жүргізілді. Екі күн ішінде Қырым АКСР-н депортациялау үшін 1944 жылы мамыр айының ортасында Ішкі істер жөніндегі халық комиссариатының бұйрығына сәйкес 2000 жүк көлігі және 1500 тонна жанармай, мемлекеттік комиссия тарапынан 20 мыңға жуық адам бөлінді (Бугай, 2002: 202).

1944 жылы 18 мамырда басталған операция барысында 90 мың қырым татары темір жол бойына шоғырландырылып, 19 эшелон жіберілді. Келесі күні жиналғандар саны 140 мыңға жетіп, 119 424 адам эшелонға орналастырылып, шығысқа қарай жөнелтілді. 19 мамырда шығысқа қарай

жөнелтілгендер саны 136 412 адамға жетті. Қырым татарларын көшіру операциясының барлық іс-шаралары тікелей Мемлекеттік қорғаныс комитетіне хабарламамен жеткізіліп отырды.

1944 жыл 19 мамырда КСРО Ішкі істер Халық комиссары Л. Берия И.В. Сталин мен В.М. Молотовқа: «19 мамырда күннің соңына қарай теміржол бекеттеріне 165,515 адам, жүк тиеу теміржол бекеттеріне дейін жеткізіледі және қоныс аудару орындарына 136 412 адам жіберілді, операция жалғасуда» (Айтжанова, 2002: 20) деп хабарлады. 20 мамыр күні көшіру процесі жалғасты. ІШК-ның орынбасарлары Б. Кабулов пен И. Серовтың Л. Берияға жіберген баяндамасында: «18 мамырдағы Сіздің бұйрығыңызға сәйкес, Қырым татарларын көшіру операциясы бүгін 20 мамыр сағат 16:00-де аяқталды. Қырым АКСР территориясынан 191 044 татар ұлтының өкілі шығарылды» (Бугай, 2002) деп, басшыларға мәлімдеме берді.

Депортация арасында болғандардың естеліктеріне сүйенсек, күштеп көшіру түн ортасында басталған, ұйқыда жатқан халықты кеңес үкіметінің солдаттары мен офицерлері 15-20 минут ішінде жүк вагондарына тиеген. Ер адамдардың басым көпшілігі «қарсылық танытуы мүмкін» деген қорқынышпен еңбек армиясына алынған. Әр вагонда қырық адам болған. Куәгерлердің айтуынша қарсылық танытқандарды және жолға жүруге жарамайтын қарттарды сол мезетте атып, вагоннан түсіріп отырған. Қырым территориясынан жоспарлы аймаққа жету үшін жиырма күн жол жүрген халыққа қажетті азық-түлік, су бермегендіктен көп халық жолда әлсіреп, алғашқы жылдары депортацияланғандардың 46%-ы қаза болған (Ражепаева, 2008:173).

1944 жыл 11 мамыр Мемлекеттік қорғаныс комитетінің №5859 «Қырым татарлары туралы» қаулысында Қырым татарларын айыптай көрсетіп, күштеп қоныс аударуына біршама дәлелдер келтірілген: «Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген Қырым татарлары Отанға опасыздық жасады. Қызыл армия бөлігін тастап кетті, Қырымды қорғаушылар қарсы тарап жағына шықты. Татар әскери бөлімдері немістермен жақтасып, қызыл армияға қарсы соғысты. Қырымды неміс-фашист әскерлерінің басып алуы барысында неміс жазалаушы отрядтарына қатысып, Қырым татарлары кеңестік партизандарға қарсы қатыгездік танытып, неміс оккупанттарына кеңес әскерлерін топтық қырып-жоюға және кеңес әскерін неміс әскерлеріне күштеп әкетіп, ұрлау әрекетін ұйымдастыруға көмек көрсеткен. Қырым татарлары неміс басқыншыларымен белсенді түрде ынтымақтастықта болып, «Татар ұлттық комитеті» ұйымдасқан түрде неміс барлаушылық әрекетіне қатынасты» (Айтжанова, 2014: 21) деп көрсетілді.

Қырым территориясы КСРО-ның негізгі туристік орталығы болып саналды, әр жыл сайын одақтас республикалардан келуші туристер саны басым және ауыл шаруашылығы үшін ауа-райы қолайлы аймақ болып келді. Гитлердің негізгі жоспары бойынша бұл аймаққа немістерді қоныстандыру жоспарланғандығы айтылады. Бірнеше ай неміс басқыншыларының қарамағында болған бұл территориядағы Қырым халқына жаумен белсенді ынтымақтастық орнатты деген айып тағылған болатын.

Алғашқылардың бірі болып Қырым татарлары туралы зерттеу жүргізген тарихшы А.М. Некрич Қырым татарларының депортациялануының

негізгі себептерін былайша баяндайды: Немістердің Қырым Республикасының территориясын оккупациялауы ұзақ уақытқа созылды: 1941 жылдың қазан айының соңынан 1944 жылдың сәуір-мамыр айларына дейінгі аралықты қамтыды. Оккупация уақытында Қырым татарлары неміс басқыншыларымен ынтымақтастықта болды деген пікір тарап кетті. Басқыншылардың ең бірінші саясаты Қырымдағы татар ұлтымен байланыс орнату болды, «мұсылман комитетін» құрды, татар халқының бір бөлігі «өзін-өзі қорғау отряды» және т.б әскери құрылымдарға қатынасты. Екіншіден, (сенімсіз ақпарат) партизан қолбасшылары Қырым басшылығындағы Қырым аймақтық комитеті ВКП (б) және АКСР үкіметі арасындағы партизан қозғалысында татарлар олармен ынтымақтастықта болды (Бугай, 2002: 202) деген негізгі айыптауларды көрсетті.

1942 жылы шілдеде Қырым партизан қозғалысының жетекшісі А.Н. Мокроусов пен А.В. Мартынов Оңтүстік-Батыс фронт маршалының қолбасшысы С.М. Буденге жіберген қолжазбасында «Қырым татарларының таулы және тау бөліктеріндегі басым бөлігі фашистерге қосылды» (Бугай, 2002) деп, татарларды айыптай жазды.

КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берияның 1944 жыл 10 мамырдағы И. Сталинге жазбасында: «Ішкі істер халық комиссариаты және Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариаты Қырымды жау жақтастарынан тазарту, отанға сатқындық жасаушыларды қоныс аударту, неміс-фашист басқыншыларының сыбайластарынан тазарту жұмыстарын жүргізуде. 7 мамыр күні осындай айыппен 5 995 адам тұтқындалды. Халық арасында заңсыз сақталған 5 995 винтовка, 337 пулемет, 250 автомат, 31 миномет және көп мөлшерде гранат пен атқыш картридждер тәркіленді. 1944 жылы

қызыл армия бөлігінен 20 мыңнан астам татар отанына сатқындық жасап, қиын жағдайда қалдырып кетті. Қарумен неміс жасақтар тарапына өтіп, қызыл армияға қарсы соғыс жүргізді» (РФММ.Ф.Р. Ф9401.Оп.1.Д.-65.Л.41-44) делінген. Аталған айыптаулардың барлығы Қырым халқын күштеп қоныс аударуға жетерліктей басты себеп болатын.

Қырым татарларының депортациялануына себеп болған тағы бір жағдай «Мұсылман комитеті ұйымының» неміс басқыншыларымен жақтас болды деген айыптау еді. Бұл айыптауды 1944 жыл 22 сәуірде Б. Кабулов пен И. Серовтың баяндамасынан көруге болады: «1944 жылы 10-27 сәуір аралығында мұсылман комитетінің 497 агенті, соның ішінде Карасубазар ауданы Мұсылман комитетінің төрағасы – Исмайлов Айас, Балаклав ауданы мұсылман комитетінің басшысы – Баталов Б., Симферополь ауданы мұсылман комитетінің басшысы – Аблеизов Б., Лозуй ауданының мұсылман комитеті басшысы – Алиев Муса қамауға алынды. Олардың барлығының ұстанған негізгі ұраны «Қырым тек татарлар үшін». Германияда 1943 жылы маусымда «Татар ұлттық орталығы» құрылып, Қырым мұсылман комитетінің жұмысымен танысуға Бекир Балик келді. Судакта мұсылман орталығының аудандық төрағасы Б. Умеров тұтқындалды. Умеровтың ерікті отряды Феодосия ауданында қызыл армияға қарсы соғысқа қатынасқан, олардың қолдарынан 12 қызыл армиялық жауынгерлер қаза тапқан» (РФММ.Ф.Р.-940 1. Оп.1.Д.2191.Л.19-29) деп көрсетілген болатын. Осы аталған айыптаулар, Қырымнан татарларды жаппай тазарту туралы шешімнің қабылдануына негіз болды.

Л. Берияның орынбасарлары Б. Кабулов пен И. Серовтың берген мәліметтері И. Сталинге Қырым татарлары сатқын халық деп баяндама

жасауына итермеледі. Немістер басып алған жерлерде оларға қызмет еткендері шындық. Алайда, тек татар ұлты ғана емес, олардың ішінде орыстар, украиндар, белорустар да т.б оларға қызмет жасаған болатын. Жоғары басшылардың терең зерттемей жасаған болжамдары Қырым татарларының тағдырын шешті. Халықтың қандай да бір бөлігі, я болмаса бірнеше адам ғана басқыншыларға қызмет жасаса да, бүтіндей бір ұлттың неміс жақтастарына көмек көрсетті деп айыптауы, барлық халықты «сатқын» деп жариялауға, қысқа уақыт аралығында ата қонысынан толықтай көшіруге негіз болмауы керек еді (Сон Ен Хун, 2010: 48).

Қазіргі таңға дейін бұл айыптауларға толық әрі нақты жауап айту қиын. Мысалға, Халық комиссариатының Ішкі Істер министрлігінің орынбасары Б. Кабулов және И. Серовтың 1944 жылы 22 сәуір күні Берияның атына жіберген баяндамасында «1941 жылы құрылған Евпатория секторында тыңшылық-диверсиялық (іріткі салушы) резидентурасы анықталды» (Бугай, 2002: 201) деп көрсетіледі. Алайда, мұндай анықтамалар, өте мұқият зерттеуді талап ететін шаралардың бірі болып табылады. Сондай-ақ, қазіргі таңда Қырым-татар қоғамдық қозғалысының өкілдері көптеген дәлелдер мен айыптауларды ресми түрде теріске шығаруда.

Соғыс жылдарында аталған айыптауларға да қарамастан, екінші дүниежүзілік соғыста Қырым татарлары КСРО-ғы басқа халықтар сияқты тең дәрежеде қызыл армия қатарында, партизан қозғалысында өте белсенді түрде қатысқан болатын. 8-ші партизан отряды командирі татар М. Алиевтің қарауында барлығы 138 адам болса, оның: 48-і орыс, 38-і қырым татары, 28-і әзербайжан, 13-і украин, 5-еуі армян және басқа ұлттар болды. Қырымдағы 3 бірдей партизан бірлестіктерінің

екі комиссары қырым татары болды. Бірнеше партизан отрядтарына қырым татарларынан шыққан командирлер басшылық жасады. Мысалға, 3-і қызыл армия партизан отрядын Абляз Аэдинов басқарды, Балашев партизан отрядына 1942 жылы соғыста қаза тапқан Гафар Газиев қолбасшылық жасады. Сондай-ақ, Судак партизан отрядында қырымдық татарлар басым болды (Бугай, 2002: 214) (Кесте 2). Алайда, Кеңес Одағындағы халықтардың партизан қозғалысына қосқан үлесі жан-жақты зерттелсе де, Қырым татарларының соғысқа қосқан үлесі терең зерттелусіз қалған.

1944 жылы Қырым татарлары депортацияға ұшыраған уақытта 2 млрд 446 миллион сом. материалдық заттар тартып алынып, 640 бастауыш, 321 орта мектеп жойылды (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296).

1945 жылы 30 маусым Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Жоғары Кеңес Президиумының бұйрығымен Қырым АКСР-ы, Қырым облысы болып өзгертіліп, 1954 жылы 19 ақпанда Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының құрамына кіріп, Украина КСР қарамағына берілген болатын.

### Нәтижелер

Қырым АКСР-нан барлығы 191 044 татар ұлтын көшіру процесі аяқталғаннан кейін, бұрыннан осы аймақтарды тұрақтап келген, басқа ұлттарға да неміс жасақтарымен байланыс құрды деген айып тағылып, болгар, грек, армян ұлттарын күштеп қоныс аудару процесі маусым айында басталған болатын. Оған дәлел, КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берияның 1944 жылы 29 мамырда И.В. Сталинге жазған жазбасында былайша баяндайды: «Қырым территориясында болгар ұлтынан – 12 075 адам, грек ұлтынан – 14 300 адам, армян ұлтынан – 9 919 адам

Кесте 2. Қызыл армия қатарында болып, 1949 жылы наурызда қоныс аударылғандардың сандық көрсеткіші.  
Дереккөз: (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296

КОНТИНГЕНТ АТАУЫ	Офицерлер	Сержанттар	Қатардағы жауынгер	Контингент қорытындысы
Солтүстік Кавказ:	710	1696	6488	8894
Шешен	238	724	3286	4248
Ингуш	129	211	606	946
Қарашай	238	495	1810	2543
Балкар	99	243	703	1045
Басқа ұлттар:	6	23	83	112
Қырымнан:	569	1660	8663	10892
Грек	8	86	465	569
Балкар	9	79	494	582
Қырым татарлары	524	1392	7079	8995
Армян	19	70	485	574
Басқа ұлттар:	9	33	19	61
Грузия КСР:	57	459	3559	4075
Түрік	24	271	222	2517
Күрд	4	15	112	141
Хемшин	-	3	4	7
Басқа ұлттар:	29	170	1211	1410
Қалмақтар	383	1118	4683	6184

өмір сүруде, Болгар ұлтының басым көпшілігі Симферополь мен Феодосия, Джанкоя аудандарында тұрады. 10 сельсоветте 80/100 шамасында болгар өмір сүруде. Неміс оккупациясы кезінде болгар халқының басым көпшілігі неміс әскерлеріне нан және басқа да азық-түлік өнімдерін жеткізіп тұрған. Неміс әскерлерімен бірігіп, қызыл армияға қарсы күресті, немістердің бұйрығымен «күзет анықтамасын» алды. Немістер болгарлардан полиция жасағын ұйымдастырды. Қырым аудандарының көп бөлігінде грек ұлты басым. Гректердің басым көпшілігі оккупанттармен сауда және ұсақ өнеркәсіпте байланыс жасады. Неміс басшылығы олардың сауда және көлік қызметінде көмек

көрсетті. Қырым аудандарында армян ұлты да сандық көрсеткіш бойынша басым тұрады. Армян комитеті немістермен бірлесе отырып, кеңеске қарсы іс-шараларды ұйымдастыруға қатынасты. Симферополда Дашқан генералы Дроның басқаруымен, «Дромедан» атты неміс барлау ұйымы болған. Қызыл армияға қарсы барлау жұмысын жүргізу мақсатында қызыл армияға шпиондық жасау үшін бірнеше армян комитеті құрылған. Берлин мен Стамбулдан келген эмигранттарға «тәуелсіз Армения» атты насихат жұмыстарын жүргізуге армян ұлттық комитеттері белсене қатынасқан. «Армян діни бірлестігі» деген ұйым құрған, бірлестік тек діни

және саяси мәселелерді шешумен емес, армяндар арасындағы сауда және ұсақ өнеркәсіппен айналысуын ұйымдастырған. Бұл ұйым неміс әскерінің басты қажеттіліктерін өтеуге көмек көрсеткен. Армян ұйымдары «Армян легионы» деген атпен армян қоғамының есебінен құрылған болатын. Ішкі істер халық комиссариаты Қырым территориясындағы барлық болгар, грек, армяндарды мақсатты түрде көшіру қажет деп санайды» (РФММ.Ф.Р.-9401.Оп.2.Д.-65.Л.162-163) деп айыптай жазды. Бұл айыптаулар да қағаз жүзінде ғана қалмай, іске асқан әрекеттердің бірі болды.

1944 жылы 4 маусымда КСРО Ішкі істер халық комиссары Л. Берия Мемлекеттік қорғаныс комитеті И.В. Сталинге жіберген баяндамасында төмендегідей ақпарат берген болатын: Қырым аумағындағы: татар, болгар, грек, армяндарды көшіру аяқталғандығын, барлығы 225 009 адам, оның ішінде татарлар – 183 155 адам, болгар – 12 242, грек – 15 040, армян – 9 621, неміс – 11 119 адам көшірілді. Өзбек КСР-на 151 604 татар азаматы орналастырылды. 1944 жылы 21 мамырда Ресей Федерациясының аудандарына Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің шешімімен 31 551 адам орналастырылды» (РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-21) деп көрсетті (Кесте 3).

1944 жылы маусымда Қырым АКСР-нан Қазақ КСР-сы Гурьев облысына (Атырау) 1096 отбасы (4286 адам) Ескі-Қырым, Ичин, Судак, Феодосия аудандарынан қоныс аударған болгар, армян, грек, цыган, татар, караим ұлттары бес ауданға бөліп қоныстандырылды (Бугай, 2002: 198). Осылайша, барлық Қырым халқы Қырым түбегінен толықтай шығарылып,

елсіз қалған аймаққа Украинадан мигранттарды тарта бастады. Алғашында бұл іс өте қарқынды іске асты.

1944 жылы мамыр айында 191 044 мың татар ұлты Қырым түбегінен шығарылды. Күштеп қоныс аударушылардың басым көпшілігі Өзбек КСР-на, Тәжікстан, Мары АКСР-на, Кострома облыстарына жер аударылса, 4 501 адам Қазақ КСР-на жөнелтілді. Атап айтсақ, Шығыс Қазақстан облысының Өскемен, Зырян, Аягөз, Глубокий, Күршім, Ұлан, Үржар аудандарына, сондай-ақ, басым көпшілігі Қарағанды облысына және Оңтүстік аймақтарға қоныстандырылды. Қазіргі таңда татарлар Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Жамбыл облыстарына және Алматы қаласына көп қоныстанған.

Қоныстандырылғандардың барлығы дерлік ауылдарға орналастырылып, ауыл шаруашылық саласында жұмыс жасады. Қарағанды аумағына қоныс аударғандар «Қарағандауголь» шахта комбинатында жұмысқа тартылды.

1949 жылы 20 тамызда Қарағанды облысының территориясына 21 отбасы (37 адам) қоныстандырылған. Ворошиловский ауданының басқару бөлімінің құжаттарында көрсетілгендей, 1948-1952 жылғы арнайы қоныс аударушылар Қырым татарларымен толықты, ҚарЛАГ босатылып, қылмыстық-атқару мекемелеріне тіркеуге қойылды. Алайда, ҚарЛАГ-нен босатылған Қырым татарларының нақты санын мемлекеттік мұрағат құжаттарынан да білу қиын (История депортированных народов, 2008: 40).

Қырым татарларының Қазақстанның қай облысына нақты қоныстандырылғандығы туралы статистикалық деректер негізінде Кесте 4-те берілген.

Кесте 3. 1950 ж. ІІ жартысында Одақтас Республикаларға Қырымнан қоныс аударылғандар саны.  
Дереккөз: РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1,Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-21

Қазақ КСР 4535	Қырым та- тарлары 1666	Грек 895	Болгар 1331	Армян 402	Басқа ұлттар 241
Тәжік КСР	4380	110	103	82	33, калмык– 196
Түркімен КСР	7	-	-	1	калмык – 6
Қырғыз КСР	238	12	1	-	5
Қырғыз КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Жалал-абад облысы	89	-	-	-	-
Омск облысы	26	1	-	1	2
Ыссык-күл облысы	24	-	-	-	-
Талас облысы	16	2	-	-	-
Тянь-Шань облысы	6	1	-	-	-
Фрунзе облысы	85	3	-	-	3
Өзбек КСР	85414	3146	37	303	687
Өзбек КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Андижан облысы	10673	10	-	19	48
Бухар облысы	1784	2	-	-	50
Кашка-Дарья облысы	4095	35	1	10	-
Наманган облысы	5938	-	-	-	29
Самарқанд облысы	20443	20	3	147	13
Сурхан-Дарья облы- сы	6	-	-	-	-
Ташкент облысы	31632	9	17	36	166
Ферғана облысы	10799	3035	6	87	381
Хорезм облысы	15	-	-	-	-
Қара-қалпақ облысы	29	35	-	4	-
Ресей Федерациясы					
Карело-Финск АКСР	1	11	1	-	-
Башқұрт АКСР	207	1447	541	690	343
Коми АКСР	5	3	-	-	-
Воркутинск Еңбекпен түзеу лагері	12	1	2	-	-
Марийск АКСР	4761	20	130	203	107 (цыган–24, дар- гин–3, лезгин– 5
Татар АКСР	13	21	7	56	10
Чуваш АКСР	53	2	-	-	5
Вологод облысы	397	-	-	1	-
Ивановск облысы	201	-	-	-	1



Кесте 4. 1950 ж. II жартысында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасына Қырым АКСР-нан арнайы қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштері.  
Дереккөз: РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1.Д.646.Л.1-70, Д. 648. Л.1-22

Қырым - 4535	Қырым татарлары 1666	Грек 895	Болгар 1331	Армян 402	Басқа ұлттар 241
Қазақ КСР облыстарына бөліп орналастырылуы					
Ақмола облысы	35	2	-	-	-
Ақтөбе облысы	25	1	-	-	-
Алматы облысы	502	84	11	49	56
Шығыс Қазақстан облысы	9	6	-	-	осетин-2, кумык-7, кабардин-2, аварцы-26
Гурьев (Атырау) облысы	602	743	1168	314	173
Жамбыл облысы	111	15	4	1	-
Батыс Қазақстан облысы	53	-	5	-	-
Қарағанды облысы	46	-	5	1	-
Қызылорда облысы	36	-	4	1	-
Көкшетау облысы	12	1	-	-	-
Қостанай облысы	13	22	1	6	1
Павлодар облысы	5	-	-	-	-
Солтүстік Қазақстан облысы	9	3	1	-	ноғай-1 осетин-3 кумык-1 кабардин-1 тавлин-2
Семей облысы	12	-	4	-	6
Талдықорған облысы	33	6	-	2	-
Оңтүстік Қазақстан облысы	124	5	2	14	4

Кесте 5. Қырымдағы қала атауларының өзгеріске ұшырауы.  
Дереккөз: Бугай, 2002

Бұрынғы атауы	Жаңа атауы
Корбек	Изобильное
Куру-Озень	Солнечногорское
Кучук-Ламбет	Кипарисное
Улу-Озень	Генеральское
Биюк-Озенбаш	Счастлиное

Қырым татарлары депортацияланнан кейін КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1945 және 1948 жылдардағы жарлығымен Бақшасарай, Джанкой, Ишунни, Саки және Судактан бөлек, Қырымдағы барлық елді мекендердің татарша аты жойылып, оларға жаңа атау беріле бастады. Қырымға Ресейдің әр аймағынан жаңа тұрғындар қоныстандырылды. Кітапханалар мен жеке қорлардағы Қырым татарлары тіліндегі барлық кітаптар жойылып, Қырымды татар мәдениетінің қалдықтарынан тазарту мақсатында арнайы практикалық шаралар қолданылды.

1945 жылы 21 тамызда РКФСР Жоғарғы Кеңес президиумының №619/3 бұйрығына сәйкес, Қырым ауылдық кеңесін қайта өзгерту туралы жарлығы негізінде Азов ауданында – 10, Алушта ауданында – 10, Куйбышев ауданында – 19, Ялта ауданында – 10 ауылдық кеңесінің атауы өзгертілді (Бугай, 2002: 202). Төменде атауы өзгеріске ұшыраған ауылдық кеңестердің жаңа атаулары (Кесте 5):

Жер атауларын өзгертуге байланысты жағдайға атақты орыс жазушысы Константин Паустовский «халықты, ұлтты елеп-ескермеу» (Бугай, 2002) деп, өз бағасын берген болатын.

Қырым астанасы, Симферополда да бұл жағдай өз жалғасын тапты, Орталық атқарушы комитеттің бірінші төрағасы Н. Наримановтың атындағы көше атауы өзгертіліп, Партизан Петриченко атына берілді. Атақты халықаралық революциялық қозғалыстың қайраткері Мұстафа Субхидің атындағы көше Крылов атауына өзгертілді. Сондай-ақ, Мустафа Субхидің атындағы кинотеатр атауы «Родина» (Бугай, 2002) деп ауыстырылды.

Қазақстан жеріне көшірілген

Қырым татарлары мен Грузиядан келгендер басқа депортацияланған халықтар сияқты ауыр жағдайға душар болды. Бірінші кезекте үкімет қаулысымен қоныстанушыларға баспана және азық-түлік, егін егетін жер беру керек болды. Алайда, 1940 жылдары депортацияланған және эвакуацияланған басқа ұлттарға бөлініп беріліп, жаңа игерілген жерлер болмады.

Арнайы қоныс аударушылардың көптігіне байланысты тұрғын үй жетіспеді. 6000 мың татар жастары Рыбинск және Куйбышев қалаларындағы жабық, денсаулыққа зиянды әскери кәсіпорындарға орналастырылды. Олар жаңа жерге бейімделе алмауына байланысты жұмысқа орналасуында да көп қиыншылықтарға кездесті. Сол себепті жер аударылғандардың еңбекке жарамдылары ауылшаруашылық, өндірістік жұмыстарға және оларға арналып салынып жатқан тұрғын үй құрылысы жұмыстарына жұмылдырылды (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 295).

Жаңа қоныстанған аймақтарда да олардың материалдық-тұрмыстық жағдайлары төмен болды. Күштеп қоныстанғандар саны көп болуына байланысты, баспана, мектеп, аурухана салу оңайға түспеді. Қоныстанған жерлері жертөлелер, қамыстан салынған үйлер немесе бір баспанаға бірнеше отбасылары тұратын барақ үйлер болды. Жаңадан қоныстанушы азаматтар арасында ауру-сырқау көбейіп, оларға арнайы көмек көрсетуді сұраған талап-тілектері ескерілмеді.

Арнайы жер аударылғандар үшін жеке құқықтық маңызы бар заң актілері мен нормалары қатаң сақталып, ал керісінше олардың материалдық мұң-мұқтажына байланысты мәселелер

толық шешімін таппады. Соғыстан кейінгі шаруашылық күйзелісі, жалпы экономикалық қиындықтар барлық халыққа ауыр тигені тарихтан мәлім.

Бұл мәліметтерден шығатын жалпы қорытынды – мемлекет арнайы қоныс аударылғандарды қарсы алуға, олардың тұрмысын ұйымдастыруға дайын болмады. Азық-түлік жетіспеушілігіне тұрғын үй мәселесі қосылып, қоныс аударушы халықтың жағдайы ауырлай берді. Татарлар алғашқыда босап қалған қоғамдық ғимараттарға, иесіз үйлерге орналастырылды, ал бір бөлігі жергілікті халықтың қамқорлығына беріліп, бір баспанада бірнеше отбасы өмір сүрді.

Депортациялауға ұшыраған халық колхоздарда, совхоздарда, өндіріс орындарында жұмыс жасады. Қазақстан территориясына депортацияланған халықтар арасында адам өлімі өте жоғары болды. Осы себепке байланысты республика аумағына қоныс аударған халықтардың сандық көрсеткіші әртүрлі көрсетіліп, қоныстанушылар саны төмендетіліп беріліп отырған. 1945 жылғы мәлімет бойынша қоныс аударушылар арасындағы туу көрсеткіші 8039 адамды құраса, өлгендер саны 89659 адамды құрап, табиғи өсім минус 81620 адамды құраған (Бугай, 2002). Соғыс біткеннен кейін жағдай біршама жақсарғанымен, депортацияланған халықтар көпке дейін өзінің соғысқа дейінгі деңгейіне жете алмады. Адам өлімінің негізгі себебі ауылды елді-мекендерде дәрігерлік көмектің көрсетілмеуі, арнайы қоныстанған азаматтарға басқа елді мекенге, қалаға шығуы үшін ресми рұқсат қажет болды.

1956 жылға дейін 12 жыл Қырым татарлары арнайы қоныстандырушылар мәртебесінде болды. Яғни, олар коменданттық режимде өмір сүріп,

арнайы комендатураның жазбаша рұқсат қағазынсыз өзі тұрып жатқан елді мекеннен басқа жаққа қоныс аударуға рұқсат берілмеді. Тіпті, көрші ауылдағы туыстарына рұқсатсыз барып келгені үшін бірнеше жылға сотталып кеткен жағдайларда орын алған.

1939-1945 жылдар аралығында депортация жасаған ұлттардың Қазақстан аумағына қоныстандыруының бірнеше себептері бар. Бүкілодақтық атқару комитетінің қаулысында жасаған қылмысына қарай қауіпті деп танылған азаматтарды соттың шешімімен одақтас республикалардың алыс аймақтарына көшіру керектігі айтылған.

1939 жылы Қазақстан колхоздарына ауыл шаруашылығын көтеру және жұмыс күшін толықтыру мақсатында КСРО-ның жері тапшы республикалары мен облыстарынан қоныс аударуды жаңарту қаулысы қабылданды. (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 292). Қаулыға сәйкес Қазақстандағы мол жер қоры мен халық тығыздығының аса төмендігі дәлелденді және жер көлемі үлкен, республика аумағында 1930-32 жылдары жаппай ашаршылық болып 2 млн. халқынан айырылған Қазақстан аумағы тиімді деп табылып, өнеркәсіп құрылысын өркендету, оның табиғи байлықтарын игеру мақсатында адам күшін шоғырландырып, еңбек ресурстарын көбейту мақсатында қазақ жеріне қоныстандыру жоспарланған болатын.

Қазақстан территориясына ұлттарды күштеп қоныс аударудың зиянды тұстары да басым болды. Республика аумағында еуропалық ұлттар санын көбейту, орыстандыру саясаты негізгі бағыт болғандықтан осы саясатты жүзеге асыру мақсатында арнайы жұмыс жүргізілді. Қазақ ұлты

Қазақ КСР-да мекендеген көп ұлттың біріне айналып, республиканың жетекші факторы болу ролінен айырылды, қазақ тілінің қоғамдағы ролі төмендеп, ұлттық құндылықтары мен мәдениетінен алшақтай бастады. Қазақ ұлтын шөлді аймақтарға ығыстыру, ұлттық рухты төмендетуді туғызған түрлі науқан-сынақтар Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесі төралқасы комиссиясының 1992 ж. 22 желтоқсандағы шешімінде көрсетілгендей ұлт апатына алып келді.

Соғыс жылдарындағы Қазақстанда тұратын этностардың пайыздық көрсеткішінде: қазақтар – 38%, орыстар – 40,2% құрады (Депорт. в Казахстан нар., 1998: 296). Осылайша, республикада ұлттық құрам жағынан басым орыс ұлты болды. Қоныс аудару саясатының тағы бір себебі – орталықтың ықпалын күшейту болды, жоғарғы билік өкілдері орталыққа қажет саясатты қонысаударушылар арқылы іске асыруды, республикалардың ұлттық бірігуіне тосқауыл қоюды және шикізат ресурстарына толық иелік етуді көздеді.

### Қорытынды

Саяси күрес жылдары жазықсыз қуғындалған жеке адамдар мен тұтас ұлттар тағдырына өзгеріс тек 1950 жылдардың ІІ жартысында ғана енгізілді. 1956 жылы жеке басқа табынушылықты айыптауға байланысты саяси репрессия құрбандарын ақтау басталып, жаппай жер аударылған халықтар тағдырында өзгерістер орындалды. 1957 жылы бұрынғы ликвидацияланған (таратылған) автономияны қайта қалпына келтіруге және отанына қайтып оралуына басқа ұлттарға құқықтық басымдылық берілсе де, Қырым татарларына Қырымға қайтуға мүмкіндік берілмеді.

1967 ж. 5 қыркүйектегі депортацияға,

яғни «күштеп қоныс аудару» процесіне тура 23 жыл өткен соң Қырым татарларына тағылған айыпты алып тастау туралы шешім қабылданды (Қырым татарлары, 2015;2). Осы жарлық негізінде татар ұлтының Кеңестер Одағының кез-келген аумағына көшіп-қонуына және отандарына оралуға рұқсат етілді. Алайда, бұл мемлекеттік шешім тек декларациялық сипатта қалып қойғанын көрсетті. Қырым татарларының жекелеген топтары отандарына қайту үшін жергілікті билікке қарсылық көрсетуге талпынса да, неміс ұлтына, Қырым татарлары мен түріктерге ерік берілген жоқ.

1974 жылы 9 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының «КСРО-ның кейбір заңнамалық актілерінің күшін жою туралы» жарлығы шыққанымен, бұдан да Қырым татарларына ешқандай пайда болмады. Тек, қайта құрудан соң демократиялық қозғалыс кезінде қоғамдық күштердің қысымымен Қырым татарлары мен түріктердің талаптары туралы 1989 жылы 14 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесінің «Күштеп қоныс аударуға ұшырағандардың құқықтарын қамтамасыз ету, халыққа қарсы заңсыз және қылмысты репрессиялық актіні тану жөніндегі декларациясы» қабылданып, онда саяси қуғын-сүргін айыпталған болатын (Сон Ен Хун, 2010).

1991 жылы 7 наурыздағы шешіммен күштеп көшірілген кейбір халықтардың құқығы сақталуын және олардың ұлттық автономияларының таратылуына негіз болған мемлекеттік заң актілерінің күшін жоюды қамтамасыз ету шаралары белгіленді. Осылайша, тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргініне ұшыраған қырым татарларының тұрақты, әрі тоқтаусыз құресі нәтижесінде жаппай Қырымға

қайта оралу процесі бастады. 1967 жылы Қырымда 207 қырымдық болса, 1979 жылы 13 мың, 1989 жылы 35 мың адамға жеткен (Еңсенев, 2003:53).

Қазіргі таңда Қазақстанның әр облыстарында жиырмадан астам татар халқының ұлттық мәдени орталықтары белсенді жұмыс атқаруда. Алғаш болып 1990 жылы 6 наурызда №5-274 қалалық кеңес шешімімен тіркелген татар ұйымы Семей қаласында құрылған. 1990 жылы 13 қаңтардан бастап, «Семей таңы» газетінде татар тілінде «Ғалиябану» парақшасында, арнайы бөлімде татар ақындарының татар тіліндегі өлеңдері жарияланып отырды. Сондай-ақ, татар ұйымының құрылуы мен негізгі мәселелері, татардың ұлттық тағамдары мен салт-дәстүрлері, ұйымның жетістіктері туралы мақалалар жарық көрген.

Бүгінде республика аумағында 26-дан астам татар және татар-башқұрт ұлттық-мәдени орталықтары жұмыс жасауда. Құрылған татар қоғамының басты мақсаты татар тілін, мәдениетін және салт-дәстүрін жастар арасында кеңінен насихаттап, ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалу болып табылады. 1995 жылы Қазақстанда Қазақстан Халықтар Ассамблеясы қолдауымен татар және башқұрт ұлттары бірігіп, жиырма сегізден астам республикалық, аймақтық ұлттық-мәдени татар ұйымдарын құрды. Оның 6-ы Батыс Қазақстанда, Алматы облысында – 5, Шығыс Қазақстанда – 3 және Алматы қаласында 2 мәдени орталық жұмыс жасайды (Астана, 2002: 184).

Қазақстан аумағындағы татар ұлтының ең ірі мәдени бірлестігі «Қазақстандағы татар ассоциациясы және татар-башқұрт қоғамдық және мәдени орталығы «Идел («Еділ»)» болып

табылады. Бұл ұйым республиканың 14 облысындағы 18 ұлттық-мәдени орталығын біріктіруші және Қазақстан Халықтар Ассамблеясының толық мүшесі болып табылады. «Идел» бірлестігінің ұйымдастыруымен жыл сайын ғылыми-практикалық конференциялар ұйымдастырып, татар мәдениетін сақтаудағы өзекті мәселелері, «Сабантой» мерекесін ұйымдастыру, Өскемен, Семей қалаларында өткізілетін «Ертіс әуені» атты музыкалық фестивальді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады.

«Ертіс әуені» фестивалін ұйымдастырушы Семейдегі «Возрождение» татар ұлттық қоғамдық бірлестігінің басшысы Габдулхак Ахунзянов. Бір ғана Семей аумағында «Иртыш моннары» ән-би ансамблі, «Исталеқ» фольклор-этнографиялық ансамблі, «Ильгам» баян клубы, «Туған тел» әдеби-музыкалық клубы, «Ак калфак» әйелдер клубы, «Семей татарлары» газеті т.б өз жұмысын жалғастыруда. Орталықта сондай-ақ татар тілін оқыту бөлімдері жұмыс жасайды. Орыс ұлттары көп орналасқан Солтүстік Қазақстан аумағында мешіт, медресе салып, жастарды рухани бағытта насихаттау үшін татар әдеби шығармаларын көптеп басып шығару қолға алынған. Мектеп бітірушілерге ешқандай ұлттық ерекшеліктеріне байланысты шектеу қойылмай, өз білімдерін жалғастыру үшін Қазақстанның жоғары оқу орындарында, сондай-ақ, Қазанда, Москвада білім алуға. Қазақстанның Петропавл, Алматы, Павлодар, Өскемен, Астана т.б қалаларында татар тілін оқытатын жексенбілік мектептер жұмыс жасауда (Сон Ен Хун: 2010).

Қырым халықтары арасында Қазақстан қоғамының экономикасына,

әлеуметтік-мәдени дамуына және білім саласына өлшеусіз үлес қосып, жергілікті халықпен араласып, Қазақстанда тұрақтап қалғандары көп болды. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алған уақыттардан бастап, республика аумағында өмір сүріп жатқан халықтарға барынша жағдай жасалынып, әр ұлттың өз мәдениеті мен тілін дамытуға көмек көрсетілді. Соғыстан кейінгі жылдары Қырым татарлары деген ұғым Қазақстанда уақыт өте жойылып, Қырым татарлары жергілікті татар этносымен бірге есепке алынып, статистикалық мәліметтерде

бірге айтылатын болды.

Қоныс аударушы Қырым халқы Қазақ халқының этнодемографиялық жағдайына мол ықпалын тигізіп ғана қоймай, осы өңірлерде біржола тұрақтап қалды. Сол бір басқа түскен ауыр азап жылдарында біріне-бірі сүйеу, пана болған тағдырлас халықтар бүгінде демократиялық, құқықтық мемлекет құрап жатқан Қазақстанның көп ұлтты біртұтас қауымдастығына айналып отыр. Алайда, ұлтты тарихи мекенінен күштеп көшіру тарихтағы ұлтқа жасалған жазалардың ең ауыры болды.

#### Дереккөздер

- Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты (РФММ.Ф.Р).-9479. Оп.1,Д.646.А.1-70, Д. 648. А.1-21  
РФММ.Ф.Р.-9479. Оп.1,Д.646.А.1-70, Д. 648. А.1-22  
РФММ.Ф.Р.-9401.Оп.2,Д.-65.А.162-163  
РФММ.Ф.Р.=9401. Оп.1,Д.-65.А.41-44

#### Әдебиеттер

1. Айтжанова А. Крымские татары в Казахстане // Қазақ тарихы. №2 (125), ақпан-наурыз, 2014. 19-21 бб.
2. Бабалиев С. Депортация кезінде Қырым татарларының 46 пайызы қаза болған // Аңыз адам. №20, 2014. 25 б.
3. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Москва: «ИНСАН»,2002.240 с.
4. Еңсенов Қ. Депортацияланған халықтар және Қазақстан // Қазақ ордасы. №3. 2003. 53-55 бб.
5. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Насилие над крымскими татарами. Алматы: Арыс –Қазақстан, 1998. с. 293-297.
6. Сон Ен Хун. Қазақстандағы аз ұлттардың қатынастары және әлеуметтік-саяси тарихы. // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2010.
7. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг). Алматы, 2008. с.40-43.
8. Калыбекова М.Ч. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг. Исторический аспект) // Казахский Национальный педагогический университет имени Абая. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2005. с. 150.
9. Қырым татарлары // Ислам және Өркениет. 11 мамыр, 2015 <http://www.islam-orkeniet.kz/>

10. Қожаханова Қ.К. Қазақстанға жер аударылған халықтар және олардың Республиканың халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға қосқан үлесі (1946-1960 жылдар) // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2007.

11. Рассчитано по: Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / под ред. А. Смаилова. – Алматы, 2000.- Т.1.-199 с.

12. Ражепаева Ф.З. Татары Казахстана в 1970-1999 гг. историко-демографический аспект. Дисс. На соискание ученой степени кандидат историч.наук. Караганда, 2008, -173 с.

13. Рассчитано по: Информационно-справочный бюллетень Ассамблеи народов Казахстана.- Астана, 2002.-184 с.

14. Итоги переписи населения Крымского федерального округа (PDF). Москва: Федеральная служба государственной статистики России. 2015. с. 108. ISBN 978-5-4269-0054-7.

15. Национальный состав населения Республики Казахстан: Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан // Статистический сборник / под ред. А. Смаиловой, Алматы, 2000, с.199.

## References

1. Aitzhanova A. Crime Tatars in Kazakhstan. Historia Kazakhstan.No.2 (125), February – Martius, 2014, pp. 19-21. [in Rus.]

2. Babaliev S. 46% Sceleris Tatarorum in deportazione mortuus est. Anyz Adam, N 20, 2014, p. 25. [in Kaz.]

3. Bugay, N. F. Deportatsiia narodov Kryma: Dokumenty, fakty, kommentarii, [Deportationes populorum Crimean: Documenta, Facts, Commentarii], Moscoviae: INSAN, 2002. 202 p. [in Rus.]

4. Ensenov K. Transtulit Homines et Kazakhstan. Kazakh Orda, 2003, N3. pp. 53-55 [in Kaz.]

5. Numeratur in: Compositio nationalis incolarum Reipublicae Kazakhstanae: Proventus incolarum census anno 1999 in Republica Kazakhstan // Collectio Statistica / edited by A. Smailova, Almaty, 2000, p.199. [in Rus.]

6. Numerata sunt: Informationalis et inquisitio Acta Conventus Populi Kazakhstan. Astana, 2002, pp.

7. Chersonesum Tartarorum. Islam et Orkeniet, die 11 maii 2015, <http://www.islam-orkeniet.kz/> [in Kaz.]

8. Kalybekova M. Kazakhstan ut obiectum census transtulit homines (1937-1956). Aspectus historicus), Kazakh universitas paedagogica nationalis ab Abay, Almaty nuncupata. 2005, pp. 150 [in Kaz.]

9. Kozhakhanova K.K. Homines in Kazakhstan deportaverunt eorumque collationem in restitutionem et progressionem agriculturae reipublicae (1946-1960), Almaty, 2007, pp.237 [in Kaz.]

10. Historia populi ad Kazakhstan deportatum (1937-1956), Almaty, 2008, pp.

11. Kalybekova M. Kazakhstan ut obiectum census transtulit homines (1937-1956).

Aspectus historicus), Kazakh universitas paedagogica nationalis ab Abay, Almaty nuncupata. 2005, pp. 150 [in Kaz.]

12. Homines ad Kazakhstanum transtulit: tempus et fata. Almaty, 1998, pp.

13. Filius En Khun. De Relationibus Nationum in Kazakhstan et eorum Sociali – Historia Politica, Dissertatio praeparata ad acquirendum gradum Scientiae Historicae Candidatae. Almaty. 2010, pp.

14. Razhepaeva F.Z. Kazakstan Tatars In 1970-1999, Historica et Demographica Aspect, Dissertatio de Gradu Candidati Scientiae Historicae, Karaganda, 2008, pp.

15. Proventus incolarum census in Districtu foederali Crimeano (PDF). Moscoviae: Statistics servitii Civitatis Foederalis Russiae. 2015. p. 108. ISBN 978-5-4269-0054-7. [in Rus.]

\*Оспанова А.К.<sup>1</sup>, Шораев Б.К.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Национальный музей Республики Казахстан  
г.Астана, Казахстан

<sup>2</sup>Научно-исследовательский центр археологии и этнографии  
г.Кызылорда, Казахстан

\*e-mail: ospanova\_akmaral@mail.ru

## ИСТОРИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР, ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН: АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДАННЫХ

**Аннотация.** В годы второй мировой войны СССР депортировал в Центральную Азию в район Узбекистана и Казахстана более 50 национальностей по обвинению в контакте с гитлеровской армией. Так, в результате сталинской тоталитарно-политической системы тысячи людей были безвинно наказаны.

Исторические судьбы вынужденно эмигрировавших людей и этносов, их социальные и экономические условия были закрытой темой. Только в 90-е годы XX в. начиная с периода распада СССР и обретения независимости республиками, впервые были написаны научные труды о пострадавших от вынужденной эмиграции, были раскрыты засекреченные архивные документы, и появилась возможность исследовать это с исторической точки зрения. Одним из народов, насильно депортированных с родной земли были крымские татары.

В научной статье рассмотрены причины и последствия вынужденной эмиграции крымских татар, в том числе болгар, греков, армян в Крыму. В статье приводится информация о социальном и материальном положении иммигрантов после их депортации на территорию Казахстана. Также был проанализирован национальный состав крымчан до депортации и точное количество иммигрантов на основе архивных документов.

Многосторонне были заявлены не только вклады депортированных народов в восстановление экономики республики после войны, но и



вредные стороны политики насильственной депортации для Казахстана. Проанализировав политические меры, принятые для правового обеспечения крымских татар и их восстановления, была дана информация о современных культурных центрах и деятельности людей, оставшихся на постоянное жительство на территории Казахстана.

**Ключевые слова:** депортация, Крымские татары, Казахстан, Союз Советских Социалистических Республик, Вторая мировая война.

*Для цитирования: Оспанова А., Шораев Б. История крымских татар, депортированных в казахстан: анализ на основе архивных данных // Мәдени мұра. 2023. №4 (103). 82-102 с.(рус.)*

*DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>*

\***Ospanova A.K.<sup>1</sup>, Shoraev B. K.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>National Museum of the Republic of Kazakhstan  
Astana, Kazakhstan

<sup>2</sup>Research Center of Archeology and Ethnography  
Kyzylorda, Kazakhstan

\*e-mail: [ospanova\\_akmaral@mail.ru](mailto:ospanova_akmaral@mail.ru)

## **HISTORY OF CRIMEAN TATARS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: ANALYSIS BASED ON ARCHIVED DATA**

**Абстракт.** During the years of the second world war in the Union of Soviet Socialistic Republics more than 50 nations were emigrated with blame that they had a contact with Hitler's military army deported to Central Asia, including the areas of Uzbekistan and Kazakhstan. So due to the result of such Stalin – totalitarian political system, thousands of people were innocently punished.

Historical fates of forcedly emigrated people and ethnos, their social and economic conditions have been a closed theme. Only in 90s of XX c. starting from the period when the USSR was broken down and the United Republics got their independence, scientific works about suffers of forced emigration were written for the first time, the archive documents which were secret before have been disclosed and there was a possibility appeared to investigate it from the historical point of view. One of the nations who were deported by force from their Motherland were the Crimea Tatars.

In the scientific article the reasons and consequences of forced emigration of the Crimea Tatars including Bulgarians, Greeks, Armenians in Crimea have been considered. Information about social and material conditions of the immigrants after they were deported to the territory of Kazakhstan was given in the article. Also it analyzed the national composition before the deportation of Crimea people and exact numerical ratings of immigrants based on the archive documents.

Not only contributions of the deported nations made into the restoration of

the Republic's economy after the years of the war but also harmful sides of the policy of forced deportation for Kazakhstan were multi-sided stated. Having analyzed the political measures taken for the legal conditions of the Crimea Tatars and their restoration, here was given information about nowadays cultural centers and their activities of the people stayed to live permanently in the territory of Kazakhstan.

**Keywords:** Deportation, The Crimean Tatars, Kazakhstan, The Union of Soviet Socialist Republics.

*For citation: Ospanova A., Shorayev B. History of crimean tatars deported to kazakhstan: analysis based on archived data// Madeni mura. 2023. №4 (103). 82-102 p. (eng.)*

*DOI: <https://doi.org/10.47500/2023.v16.i4.08>*

#### **Авторлар туралы мәлімет:**

**1. Оспанова Ақмарал Кенжеахметовна**, PhD доктор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері. Тәуелсіздік дағ., 54, Астана, Қазақстан Республикасы,

ORCID: 0000-0003-2436-7109

**2. Шораев Бағлан Кошкарлович**, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Әйтеке би 29а, Қызылорда, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

#### **Сведения об авторах:**

**1. Оспанова Ақмарал Кенжеахметовна**, PhD доктор, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан. пр. Тауелсиздик 54, г. Астана, Республика Казахстан,

ORCID: 0000-0003-2436-7109

**2. Шораев Бағлан Кошкарлович**, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научно-исследовательского центра археологии и этнографии, Айтеке би 29а, Кызылорда, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

#### **Information about the author:**

**1. Ospanova Akmaral Kenzheakhmetovna**, PhD, Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdyk Ave. 54, Astana, Republic of Kazakhstan,

ORCID: 0000-0003-2436-7109:

**2. Shorayev Baglan Koshkarovich**, Master of Humanities, Researcher of the Research Center of Archeology and Ethnography, Aiteke bi 29a, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

**Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –**  
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық  
келісім министрлігінде тіркелген. Күәлік №KZ74VPY00021104

*Бас редактор – Сыдықов А.Ж.*  
*Жауапты редактор – Искаков Қ.А.*  
*Редакторлар – Оспанова А.К.,*  
**Смағұлова Б.С.,**  
**Ақпанбекова Ғ.Р.,**  
**Султанова А.К.,**  
*Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.*

**Редакцияның мекен-жайы:**  
010000, Астана қаласы,  
Тәуелсіздік даңғылы, 54,  
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі  
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

**Байланыс телефондары:**  
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)  
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>  
e-mail: journal.madenimura@gmail.com



Журналдың Instagram  
парақшасына QR-код



Журналдың Facebook  
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Басуға 15.12.2023 ж. қол қойылды.  
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.  
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.

*Баспахана мекен-жайы:*  
Астана қ., Байсейітова к.,114/2  
377-074, 87024848813.